

Hvad Sølund lærte mig

ved Grete Obel

Forord

Kære læser - - -

måske studerende, der ser ind i dit kommende arbejdsfelt, måske pædagog, psykolog, terapeut, der i din dagligdag arbejder med og forholder dig til "sprogløse" mennesker, måske leder, administrator eller politiker, der ønsker indsigt i og forståelse for en uartikuleret del af den gruppe mennesker, der har brug for din støtte til at få et meningsfuldt liv.

"Hvad Sølund lærte mig" peger med sin titel tilbage i tiden, inspireret som den er af Sofie Madsen, den første danske pædagog der arbejdede med "sprogløse" autister, hvilket hun beskriver i bogen "Hvad børnene lærte mig".

Det er mit håb, at jeg med min personlige beretning fra mit arbejde som speciallærer på Sølund (1975-1998) sammenkoblet med værdifulde udtalelser af en række engagerede professionelle har formået at trække nogle linjer op, så vi kan komme videre i vores pædagogiske udviklingsarbejde i forhold til vore "sprogløse" rundt på de danske institutioner.

Jeg vil slutte med en dybtfølt TAK til alle, der med deres udtalelser til fordel for de "sprogløse" eller på anden måde har bidraget til "Hvad Sølund lærte mig".

En særlig TAK skal her lyde til Maureen Pilvang, fra hvis opgave "Skjult viden – staveplader" (og/eller assisted communication technique (ACT)) jeg har tilladt mig at citere nogle i denne sammenhæng væsentlige afsnit.

0-0-0

Af diskretionshensyn er elevernes rigtige navne ændret.

Ordet "sprogløse" er anvendt i stedet for det mere fyldestgørende:

Udadgående verbalsprogløse

Vedkendelse

Vedkendelse – det må være svaret på "Hvad Sølund lærte mig"

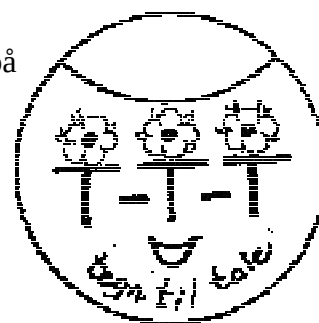
Vi kan ikke som enkeltpersoner trylle smerten og lidelsen bort. Lidelsen, sindslidelsen, smerten i sindet. Det kan vi ikke, men er vi der, hvor vi kan gøre valg, fordi vi ved, vi har muligheden, muligheden for at gøre valget, vedkendelsens og nærværets valg, så sker overskridelsen. Et af de sværeste valg for os mennesker er valget mellem at blive, eller flygte fra medmennesket, flygte fra medmenneskets lidelse – eller vove at blive – blive trods angst og modstand, blive, forblive, "stå hos", vedkende sig det, man ser, det man mærker – et medmenneskes lidelse.

Magter man at blive, "stå hos", sker miraklet – ikke den første, anden eller tredje dag, men på et tidspunkt, hvor den lidende, ensomme opdager, at der var een, nogle, der ikke flygtede, nogle, der turde blive og mærke og se lidelsen. Der var nogle, der troede, at det kunne "betale" sig at holde ud – nogle, der vidste, at lønnen kom en dag, den løn det er at se et befriet medmenneske, et medmenneske, der er kommet i et fællesskab – et medmenneske, der er kommet i dialog, ikke et medmenneske, der er kommet ud i erhvervslivet – men et medmenneske, der er kommet med i vort sociale fællesskab – vort kristne fællesskab

"Grete, vores samfund er fandt'ne gennemsyret af Kristendommen", sagde en kollega en dag til mig – en kollega, der tænkte over sammenhænge, historiske og sociale. Ja, samfundet er gennemsyret af Kristendommen; vi tænker ikke altid over det, men sådan er det – Gud Ske Lov. Vi kan kalde det humanisme, socialt engagement, lysten til, at vi alle skal have ligeværd – (ikke være ligedan) – sandt nok.

Jeg havde også et socialt engagement, da jeg startede i 1975 på Centralinstitutionen Sølund i Århus Amt, beliggende i den smukke natur ved Skanderborg sø. Efter, at jeg i en årrække (1966-1975), havde fungeret som speciallærer og skolepsykolog på en eksternatskole, Vestergades Skole i Skanderborg, tog jeg imod opfordringen til at være med til at starte på Sølund – for at forsøge at stimulere, behandle og undervise et antal beboere, som i en årrække havde siddet på de overfyldte afdelinger – betragtet som åndssvage og uden udviklingsmuligheder.

Det var en stor udfordring og opgave ovenpå min spændende tid på Vestergades Skole, hvor jeg havde den glæde at opdage tegnsprogets betydning for hørende, sprogløse elever – den kommunikationsform, der udviklede sig til Tegn til Tale – en kommunikationsform, der blev en stor støtte og lettelse for mange "sprogløse" børn og unge, der tidligere ofte kom til at lide af svære psykiske problemer, forårsaget af det pres, det var for dem ikke at kunne give udtryk for egne tanker og følelser.

Fra Kellerske Anstalter til Socialpædagogik.

I 1975 startede jeg så sammen med en række meget engagerede kolleger et forsøg på at komme disse ustimulerede, dybt frustrerede "elever" til undsætning. Det føltes meget stort og temmelig uoverskueligt og på en måde også lidt farligt – hvem var disse mennesker? Hvad følte de? Hvad mon de tænkte?

Een ting stod mig klart – at de Kellerske Anstalter, som Sølund var een af – havde været lægeligt orienteret og styret gennem mange år. Beboerne betragtedes som syge og oftest som uhelbredeligt syge.

Der var dog fra mange sider en åbenlys og positiv interesse for os specialpædagoger og vores virke, bl.a. husker jeg, hvordan en meget statelig plejemor, der boede på en af de gamle afdelinger – tæt på børnene, replicerede i forbifarten, da hun en dag så mig stå og bruge Tegn til Tale med en af beboerne: "Nej, hvor er det morsomt". Mange af de gamle plejemødre og meget af afdelingspersonalet betragtede dog tilsyneladende vores arbejde, hvor vi talte direkte, respektfuldt og bekræftende til beboerne, som det rene galimatias.

Ofte oplevede jeg, at kommunikationen var envejs fra plejepersonalet til beboerne, og i stort omfang var den kommanderende eller nedværdigende og latterliggørende. Afdelingspersonalet, der var omsorgsuddannet, var på det tidspunkt hårdt belastet med de overfyldte afdelinger og dårlige sanitære og hygiejniske forhold, ingen elevatorer og megen urenlighed hos beboerne, der i mange

tilfælde under det hårde pres, røg ud i regressive tilstande, og de blev ikke støttet i nogen fornuftig renlighedstræning. Der var simpelthen ikke overskud til det.

Der var følsomt og kærligt plejepersonale, som forblev på institutionen trods overbelastning – jeg beundrer dem dybt – jeg ved, det var en meget lidelsesfuld oplevelse. Vi speciallærere havde et bagland og nogle arbejdsvilkår, der gav os langt bedre mulighed for trods alt at kunne blive, stå hos, turde føle og se – det vi så.

Det var som at gå ind i et ukendt land – et land, som var besat af et autoritært styre, der i mange tilfælde ikke så, at de havde med tænkende og følende mennesker at gøre. Vi arbejdede fint sammen i vores gruppe af kolleger, støttet op af vores leder, Preben Sønderskov, der i dag er ansat på Pædagogisk-Psykologisk Rådgivning i Skanderborg.

Preben Sønderskov havde opfordret mig til at starte på Sølund på baggrund af sit kendskab til mig i perioden 1967-1975, hvor jeg havde fungeret som skolepsykolog på voksenskolen på Sølund een dag om ugen – udlånt fra Vestergades Skole – hvor jeg, som tidligere beskrevet, netop samtidig var i fuld sving med Tegn til Tale med eleverne der.

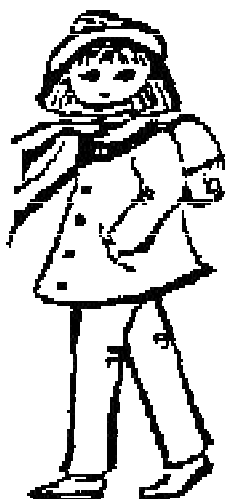
I vores nye klasselokale på Sølund, hvor vi bl.a. havde fået et par skrivemaskiner til undervisningsbrug, var stemningen veloplagt – vi havde en tro på, at vores "nye" elever havde et stort ubrugt potentiale, og at de ville vise os nogle veje, nogle kommunikative udspil.

Vi prøvede på alle måder, bl.a. ved at lave en enkel og forudsigelig struktur, at gøre eleverne trygge ved at komme hos os. Vi støttede deres identitet og selvværd ved ofte at nævne deres navne og ved stilfærdigt at tage om dem og spejle deres sindsstemning. Virkede én meget urolig, kunne vi eksempelvis nænsomt sige, "Lise, du er vist lidt ked af det i dag – vi sætter os her og hører lidt musik, kom! fint! godt! – ja, du må gerne sætte dig der".

0-0-0-0-0

0-0-0

0

Hvad Karen fra Kildegården viste os!

En elev, der havde mistet evnen til at tale efter en svær trafikskade, boede på plejehjemmet Kildegården og kom hos os på Sølund, for at vi eventuelt kunne finde nogle stimulationsmuligheder.

Karen var en fin og spinkel pige, der kun kunne gå med støtte fra personalet. Hun virkede oftest tilbagetrukket og meget modløs og opgivende, men ind imellem kunne hun rette sig op og se på os med klare, bevidste øjne – det var en meget fin og meget spændende personlighed, der efterhånden viste sig for os.

Jeg valgte at forsøge at lære Karen nogle ordbilleder på skrivemaskinen. Jeg havde på A5-format klistret forskellige ugebladsbilleder op af beklædningsgenstande og dyr, et billede på hvert ark. På eet ark var en kat, et andet viste en hund, et tredje en kjole osv.

Jeg tog så Karens hånd, nænsomt men også med vedkendende og trygt nærvær – ikke let at komme uden om, eller flygte fra. "Nu skal vi hjælpe hinanden med at skrive kat", sagde jeg.

Først var der lidt modvilje, men den forsvandt hurtigt – vi skrev kat mange gange, og det virkede som om, Karen slappede af og nød den tætte kontakt og samspeilet. Efter nogen tid, hvor vi var gået i gang med beklædningsgenstande, og der på et ark var et billede af 3 sko og en støvle, støttede jeg Karen for at finde S i støvle; da skete det, hun blev ligesom selvkørende; hun havde kræfter i hånden og fingeren, fandt et G et U, M M I – STØVLE. Stor var min forbavselse: "Men Karen, det er jo rigtigt, det er en gummistøvle, nej, hvor herligt, du kan jo stave selv, det er bare skønt". Min glæde var stor.

Så var vi klar over, at Karen, der havde mistet sin mor ved den ulykke, hvor hun selv var blevet så svært skadet, havde mulighed for at udtrykke tanker og følelser med psykologisk støtte på skrivemaskinen.

Vi startede gerne med at sige: "Kom Karen, det er så spændende, hvad du vil fortælle", og så snart Karen havde fundet et bogstav, gentog vi det – jeg tror, det gav hende bevidsthed om vores interesse. Når ordet var færdigt, f.eks. far: "Flot Karen, nej, hvor fint, du kan skrive far".

Blev det så eventuelt til farmor: "Nå, det var slet ikke far men farmor, - det var spændende!"

Jeg tror, at efter så stort et chok, som det må have været for Karen at have mistet sin mor, var hendes angst for igen at miste meget stor. Min hånds bekræftende nærvær gav Karen et signal om, at jeg var der.

For yderligere at opbygge tilliden tog vi billeder af os sammen og gennemgik disse fotos med Karen, så hun kunne se sig selv med os pædagoger. Det var ikke farligt at åbne sig, for Grete var der og var fuldt til stede, eller som den første leder af Sofieskolen, Else Hansen, udtrykte det, "Samlet til stede".

På et tidspunkt skrev Karen: "Mie" – to dage i træk, både hos mig og en anden speciallærer, Sine Erbs, som også kunne støtte Karen i at bruge skrivemaskinen. Vi tænkte, om det måske var en af plejepersonalet på Kildegården, eller om man på Kildegården vidste, om Karen eventuelt havde familie, der hed Mie. På Kildegården var man heller ikke klar over, hvem Mie var.

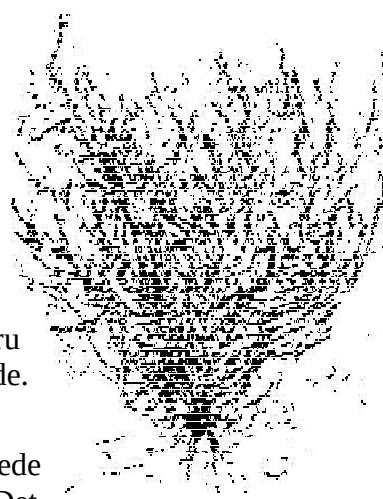
Imidlertid fik vi nu kontakt til Karens far, som blev meget glad, fordi han straks kunne sige, at Mie var hans søster – og den person Karen havde været knyttet tæt til ud over far, mor, farfar og farmor, som Karen også tit havde skrevet om.

Denne lille beretning om Karens støttede skrivemaskinekommunikation vil jeg afslutte med en oplevelse, jeg havde en dag, jeg besøgte Karen på hendes værelse på Kildegården, hvor hun ikke havde nogen skrivemaskine.

Vi havde da fundet frem til, at vi med en bogstavpegeplade med store blokbogstaver havde et billigt og enkelt hjælpemiddel, som kunne tages med alle vegne og også rekonstrueres på enhver papirblok, eller bag i en bog – det fungerede bare.

Karen var, da jeg kom på besøg på hendes værelse ved at blive sondemadet, og jeg valgte at støtte en ældre dame, fru Caspersen, der hele tiden stod i døren og kaldte på sygeplejersken, – "Kommer I ikke og hjælper mig? Kommer I ikke og hjælper mig?" Jeg gik med fru Caspersen ind og hjalp hende op i sengen og puttede dynen om hende. Hun var meget tilfreds.

Da jeg kom tilbage til Karen, der var færdig med at blive madet, startede vi vores kommunikation. Jeg blev noget forbavset – Karen skrev: "Det

ærgrer mig, når du hjælper fru Caspersen" – tilgiveligt, forståeligt at Karen havde brug for, at jeg var "hendes" og ikke hvermandseje.

Sammen med Sine Erbs har jeg senere ofte genoplevet den stærke tid, hvor vi fik lov til at nå Karen, som man havde frygtet var uden kommunikative muligheder.

Jytte og Jørgen.

Karen var en fin og på mange måder let tilgængelig elev.

Anderledes var starten med Jytte og Jørgen. Jørgen var hyperaktiv og kunne, hvis han ikke blev fastholdt i personalestøttet aktivitet, snurre og snurre omkring sig selv i op til halve timer, f.eks. når personalet havde lukket ham ud på den indhegnede legeplads. Han bed i perioder i alt, desværre også i de dårlige perioder i medbeboerne og personalet.

Jytte var med sin fine, uafbrudte håndballet og stærke øjne også et meget intenst menneske. Jytte udtrykte sig som Jørgen ved bid og råb. Hun forsøgte dog at finde rimelige afledningsmanøvrer f.eks., når hun om middagen var vred over at få afbrudt sin "skole" ved at skulle hjem og spise middag, bed hun i sin vatterede jakke.

Tiden fra 1975-81, hvor jeg havde Jytte og Jørgen dagligt, var en meget krævende og udviklende periode såvel for eleverne som for mine praktikanter og mig.

Efterhånden gav vores støttede skrivemaskine-kommunikation og støttede tegn til tale Jytte og Jørgen mulighed for at give udtryk for nogle af deres følelser og frustrationer.

Der var, som det fremgår af den ugerapport jeg lavede til Jytte og Jørgen og deres afdelingspersonale, perioder, hvor vi bare havde det rigtig fint, og Jytte og Jørgen udvikledes flot – blev mere åbne, rolige og kontaktsøgende, men der kunne så pludselig komme svære uroperioder, som virkelig var utrolig krævende, også fordi vi ikke havde mulighed for at kunne konferere med det overbelastede afdelingspersonale. Vi havde et møde en gang om måneden, og det blev ofte aflyst. Det var meget utilfredsstillende samarbejdsvilkår.

Jeg beskrev naturligvis i kontaktbøgerne de episoder, som understøttede og synliggjorde skrivemaskinekommunikationen som en realitet.

Afdelingspersonalet betvivlede rigtigheden af vores kommunikation med Jytte og Jørgen og havde ikke overskud til at forholde sig til noget, der stred imod det, de havde fået beskrevet som åndssvages identitet og udviklingsmuligheder.

Et eksempel: En langtidsledig, Ann Rahbek Hølund og jeg var på lejr med Jytte og Jørgen. Jytte, som ofte havde virkelig svære problemer med at komme af med sin afføring, havde fået afføringsmedicin med til turen. Men Jytte ville absolut ikke tage medicinen – kneb munden sammen, der var intet at gøre.

Nu var gode råd dyre –. Ann og jeg talte om, at det var en meget dårlig løsning at tvinge medicinen i Jytte, men på den anden side var det for Jytte også vigtigt, at hun fik den medicin. Pludselig rakte Jytte ud efter stovepladen, der lå på bordet. Hun skrev: "Når I har sådan bøvl med det, så vil jeg godt tage det." Herefter tog hun medicinen uden protest.

Jørgen var i perioder utrolig lys og glad og udtrykte mange spændende ting igennem stovepladen – det fremgik, at han var et åbent og kærligt menneske, men også at han havde brug for nære personer, der kunne spejle ham og støtte ham.

Ubrugelig struktur.

Vores leder, Hans Steensig, var meget opbyggende i vores arbejde – troede på elevernes udviklingsmuligheder og vores stavepladekommunikation, men han stod i en uhyre svær situation, fordi vi på Centerskolen var et åbent tilbud til afdelingernes beboere – i den forstand at afdelingerne, ud fra de tilbud, vi havde på Centerskolen, kunne booke eleverne ind som i en almindelig aftenskole. Sagt med andre ord – hvis vi på Centerskolen fandt frem til kommunikative muligheder og ressourcer, som afdelingen på det tidspunkt af forståelige årsager ikke magtede at sætte sig ind i og forholde sig til – ja, så måtte vi respektere, at afdelingen ikke ville sende eleverne til os.

Det var uacceptable betingelser. Jeg formåede beklageligvis ikke at få gjort tilstrækkeligt opmærksom på, at disse arbejdsvilkår måtte ændres, når det drejede sig om så kontakt – og kommunikationsforstyrrede unge som Jytte og Jørgen. For denne type elever, hvor kontakten til en fast og engageret voksen var det mest centrale for en god udvikling, var det katastrofalt at strukturen var så ubrugelig. Mindre boenheder med få, højst tre beboere og fast personale samt kontaktpersoner og gode supervisionsmuligheder ville være en optimal model, som heldigvis i dag også findes flere steder på Sølund.

Under en sådan struktur ville specialuddannede pædagoger have kunnet formidle elevernes tanker og følelser fra stavepladekommunikationen til afdelingspersonalet. Efterhånden ville der sikkert, som det skete i M-huset i København, have været mulighed for, at flere i personalegruppen ville kunne overtage skrivestøtten og dermed kommunikationen med de "sprogløse" elever.

For Jytte og Jørgen og deres udvikling blev føromtalte ubrugelige struktur katastrofal.

Vi, mine praktikanter og jeg, havde kæmpet for, at Jytte og Jørgen skulle føle sig trygge og accepterede, men lige præcis, da deres basale tryghed var vokset i en sådan grad, at udviklingen gik rigtig stærkt, besluttede afdelingen, at jeg ikke mere skulle undervise disse to elever.

Vor struktur var, som tidligere beskrevet, bygget op på en sådan måde, at beslutningen om varighed af et undervisningsforløb lå i hænderne på et overbelastet afdelingspersonale.

Skønt Hans Steensig havde holdt flere møder med afdelingspersonalet igennem et års tid for om muligt at få dem til at indse det uheldige i en sådan afbrydelse af undervisningsforløbet, ændrede det ikke situationen.

Jeg bad Hans om at meddele Jytte og Jørgen, at det var imod mit ønske, at vi standsede vores forløb. Hans indvilligede i at gøre det, og jeg husker hans ord til Jytte og Jørgen, at nu måtte de vise afdelingspersonalet, hvor dygtige de var, for han vidste godt, hvor meget de efterhånden magtede i samspil med os. Det var jo lige præcis det, de desværre ikke kunne –.

Jeg så Jytte og Jørgen som en lille pige og en lille dreng, der stod i en stor sal med en storesøster ved hånden; på den anden side i salen havde de fået øje på deres mor. De ønskede tydeligt at gå over gulvet til hende – kunne gå derover, – de havde deres bens fulde brug, men gemmer sig, modet og styrken har de ikke til selv at overskride "det åbne rum", hvis ikke en voksen person tager dem i hånden og "står hos dem".

Det var et par forfærdelige dage af forvirring, fortvivlelse og sorg for Ann Hølund og mig. Jeg havde fulgt Jytte og Jørgen i 6 år, og Ann havde været med det sidste halve år. Vi var virkelig bekymrede for vores to elevers fremtid. Mit håb var, at de trods alt vidste, der var nogen, der havde "set" dem – og kendte mange af deres tanker og følelser, at dette spejl og denne bekræftelse havde været der så længe, at det virkelig havde sat varige og betryggende spor i deres sårbare sind, så betryggende at de kunne gå videre senere med andre i disse spor.

Nu i 1998, hvor jeg har et år tilbage på Sølund med nedsat arbejdstid – kun 200 timer om året – har jeg den glæde, at jeg gennem de sidste par år igen har fået Jytte til kommunikation en gang om ugen.

Jytte var ikke mere på den gamle afdeling i "det oprindelige Sølund". Den afdeling var nedlagt, og alle voksne beboere var flyttet ned i nye gårdhuse, tvillingehuse med plads til 12 beboere i hver.

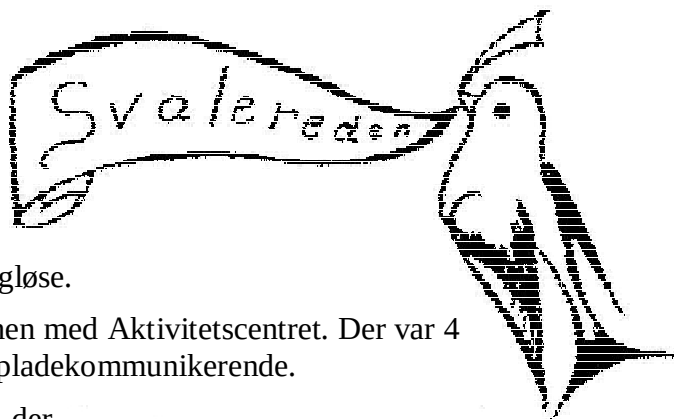
Jytte havde ikke mistet tilliden til mig på grund af vores "pause" – hurtigt kom vi i gang igen, nok også fordi hun havde besøgt mig nogle gange privat. Hun har endda ind imellem med stolthed til praktikanter og besøgende udtrykt, at jeg valgte netop "Jyttes hus", da jeg havde chancen, fordi jeg gerne ville "arbejde" videre med Jytte og gerne ville være sammen med hende.

Jeg husker første gang, jeg besøgte Jytte på hendes nye afdeling, uden at jeg igen havde fået hende fast i et ugeskema.

Der var en ung praktikant til stede, og jeg var spændt på, om Jytte ville skrive på stoveplade med mig. Det gik strygende – pludselig tog Jytte bevidst hånden væk, strøg sig over brystet, (jeg fulgte jo med, for at hun kunne mærke jeg "stod hos") – der var "gang" i hendes og min hurtigt medfølgende hånd – Jytte bestemte bevægelserne, jeg fulgte med – med mit uafbrudte forsøg på med min håndledsberøring at signalere: "Elskede Jytte, jeg er her, følger dig – fortæl, fortæl – vær ikke bange, vær ikke bange". Altså – til min forbavselse: Jyttes hånd gik hen over hendes bryst og tilbage til stovepladen: D – A – N – M, "nej Jytte, du kan huske tegnet for Danmark". Jyttes kropssprog og mimik var vældig spændende. Hun sad med næsen lidt i sky og skottede polisk til praktikanten, som så fik at vide, at Jytte for længe siden blandt mange andre tegn havde lært tegnet for Danmark, (3 fingre i bølger over brystet – de tre sunde). Men også i relation til tegnene var den opmuntrende, vedkendende berøring en vigtig betryggende og igangsættende faktor.

Ny gruppe i "Svalereden".

Da Jytte og Jørgens afdeling havde afvist mit "skoletilbud", fik jeg en ny gruppe bl.a. med en døv kvinde, Birgitte, som jeg havde haft tidligere, og som i sin tid var årsag til, at jeg lærte tegnsprog og senere fandt frem til tegnsprogs anvendelighed for hørende sprogløse.

Centerskolen var på dette tidspunkt lagt sammen med Aktivitetscentret. Der var 4 elever i Birgittes gruppe – 2 af disse var stovepladekommunikerende.

Det blev en god tid, der bekræftede mig i, at der var vældige kontakt – og kommunikationsmuligheder i vore beboere – blot vi gav dem tryghed og opbakning og turde lytte.

Mette, den anden pige i gruppen, der havde mistet sin mor tidligt, kunne ind imellem være meget kaotisk. Hun gav udtryk for, at det var svært for hende, at afdelingspersonalet ikke troede hun kunne give udtryk for egne tanker og følelser.

En nattevagt talte hårdt til hende, og det belastede Mette meget. Jeg vidste ikke mine levende råd --- vidste selv godt, at den pågældende nattevagt udtrykte sig på en meget autoritær måde. Jeg vidste, at Mette efter et julebesøg blev modtaget med et kommanderende: "Se så at komme ind og få tøjet af!" Ingen medleven eller forespørgsel om aftenens forløb. Jeg vidste også, at valgte jeg at gå direkte til den pågældende eller afdelingslederen for at få ændret på nattevagtsens samspilsform, ville det være omsonst.

Fra mange tidligere erfaringer vidste jeg, at den gamle autoritære kommunikation rummede menneske-psyker, der havde et næsten eksplosivt væsen, psyker, der ikke magtede dialog og udveksling af meninger og holdninger på en gensidig respektfuld måde.

Jeg tror Mette mærkede min reflekteren og fortvivlelse, og jeg husker også, at jeg som kristent menneske bad for den pågældende nattevagt og sagde så følgende, "Mette, jeg er sikker på, at nattevagten har en lille pige inden i sig, som engang er blevet behandlet, som hun nu behandlede dig". "Hvor er det da forfærdeligt nogen engang har behandlet hende sådan", skrev Mette og så på mig med rolige, dybe øjne, – "jeg vil prøve at lade være med at drille hende mere."

Senere berettede Mette, at hun og nattevagten havde fået det så godt --- "Jeg smiler til hende, så bliver hun så glad."

Der var andre, der brugte staveplade.

Jeg husker, at jeg, efter at vi havde arbejdet med staveplade – (jeg kaldte den i øvrigt pegeplade), sidst i halvfjerds-erne, opdagede, at man arbejdede på tilsvarende måde i Københavns-området.

Man kunne læse om det i artikler og se det på TV, hvor Lise Lind, der var den første, som startede i København, fortalte meget spændende om sine resultater og oplevelser. Specielt M-huset på Vangedehuse og aktivitetscentret i Ishøj blev spydspidserne i denne støttede kommunikationsform og synliggørelse af dens funktion.

Axel Arnfred, som jeg havde oplevet, som den utroligt åbne og kompetente børnepsykiater, magtede at sætte ord på noget af det, stavepladen handlede om. Han havde tidligere haft kurser på Sølund og har igennem sin dybe medfølelse og medmenneskelige respekt og vedkendelse formået at formidle sin psykologiske indsigt meget smukt. Jeg er ham megen tak skyldig for hans nænsomhed, mod og indsigt.

I Nadja Mac's bog "Åndssvage børn" fra 1974 skriver Axel Arnfred:

"Nogle udviklingshæmmede børn har slet ikke det frodige samspil med os andre, som vi kunne vente efter deres øvrige psykiske udvikling, de er fattige i deres kontaktform og røber kun en del af, hvad de kan og ved". "Mange psykotiske børn opfører sig under sædvanlige miljøforhold som moderat, svært eller dybt udviklingshæmmede, selvom de når de møder et menneske, der forstår at forholde sig til dem kan røbe "øer" af færdigheder, indre sprog, viden og indlæringsmuligheder, som er tydeligt fremmeligere end deres adfærd giver udtryk af".

"Børnenes afleveringsadfærd er tilbage for alderen".

"Nye færdigheder, som et barn skal have til rådighed, må tilegnes indenfor rammerne af et samspil, hvor opdrageren møder barnet på en sådan måde, at barnet kan få sin egen personlighed – og specielt også sin tillid til opdrageren – med deri".

M-huset.

Kontakten med Pia Bentsen fra M-huset har også været en stor støtte og hjælp.

På et af specialskolernes årsmøder i Århus Amt var der flere temaer på programmet. Et af temaerne var om M-hus-miljøet, hvor Pia talte om overordnede holdninger og etik i forhold til det pædagogiske arbejde med voksne verbalsprogløse udviklingshæmmede – herunder den enkelte beboers mulighed for at have indflydelse, træffe valg, blive accepteret som et menneske med en mening --- med egne ønsker og drømme.

Dette pædagogiske arbejde fordrer en kendt og accepteret kommunikationsform for ikke at forglemme nogle omgivelser, der tror på, at den udviklingshæmmede har en mening.

Personalet må virkelig være parat til at lytte til beboernes tanker og følelser og til at inddrage beboerne i videst muligt omfang i beslutningsprocesser omkring deres egen person --- tage den udviklingshæmmedes kompetence alvorligt.

"Den offentlige mening".

På samme tid var der meget positivt fremme i dagspressen om M-husets håndstøttede kommunikation (stavepladen).

Det gik som en varm, lys og forløsende bølge igennem pædagogkredse, og folk i almindelighed gjorde mig ofte opmærksom på, at nu havde de læst her og der om stavepladen ---, og det jo da vist var det samme, jeg havde arbejdet med gennem mange år på Sølund. Det måtte jeg bekræfte og bekræfte, at jeg havde læst og oplevet på en tur til M-huset, at vi havde fundet frem til samme metode ca. samtidigt – uafhængige af hinanden, som det jo ofte sker med nye tiltag rundt om i verden.

Det var en fin og lys tid. --- Jeg husker en bekendt, en midaldrende, humoristisk teologistuderende kvinde, der sagde, "Grete, jeg vil bare fortælle dig, at nu siger folk, at hende Grete Obel, som man syntes, var lidt skør med alt det med hendes staveplade, måske har været forud for sin tid".

Jeg tænkte i mit stille sind – den slags folkemening kan jeg nu ikke bruge til meget, for det er den samme, forståelige, men overfladiske meningsenergi, der ofte kan ødelægge og nedkøre lødige, ærlige forsøg, bl.a. gennem sensationslysten presse.

Det var vist i samme periode Rose Mary Crossley fra Australien, der har skrevet bogen, "Annie is coming out", var i M-huset. Rose Mary kontaktede mig telefonisk og takkede for et brev, jeg havde sendt hende. Det var en god fornemmelse at tale med et menneske fra den anden side af kloden, der også var nået til den samme indsigt i relation til støttet kommunikation.

Naturligvis må der også i denne periode have været mange mennesker, der havde svært ved at følge med til den nye staveplade-strømning. Det var bare for meget og for fantastisk.

En svær og kaotisk tid.

En mor, der åbenbart havde benyttet sig af retten til aktindsigt – og herigennem var blevet opmærksom på, at hendes voksne datter havde udtalt noget om incest i relation til moren, var forståeligt nok blevet meget oprørt. Uheldigt var det, at hun gik til pressen og dermed i alle danskeres bevidsthed fik sammenkoblet usikkerhed i relation til børns incestanklager med stavepladens værdi som kommunikationsmiddel. Fint var det, at man valgte på danske institutioner, at stavepladeudtalelser ikke var gyldige som vidneudsagn, men trist at voksne institutionsanbragte ikke har lov til at have nogle private samtaler med personalet, samtaler som forældrene ikke har adgang til. For mig at se, er det en diskriminering af den voksne sprogløse.

Var den unge datters udtalelser ikke kommet moren for øre, var der nok sket det, at et fornuftigt superviseret personale igennem yderligere samtale med pigen og støtte fra en psykolog var blevet opmærksom på, at mange grænsepsykotiske mennesker kan have incestfantasier.

Det var meget trist for den ulykkelige mor, der naturligvis bed fra sig – og det stakkels personale, der for mig at se, naturligvis ikke kan undgå at sprogløse (ofte grænsepsykotiske) beboere, som

andre, der ikke har fået styr på følelser og seksualitet, kan komme med urigtige og forvirrede udtalelser i forhold til personer i deres nære berøringsflade.

I bogen Dynamisk Psykiatri af Johan Cullberg står disse fænomener fint beskrevet.

Ja, det var virkelig så trist og meget nedbrydende for moren og ikke mindst for det seriøst arbejdende personale, at denne sag fik så opblæst mediedækning og blev fulgt op af overfladiske og inkompetente psykologiske undersøgelser. Vi ved fra andre lignende incestanklager fra unge, at det naturligvis, som ved alle andre udsagn med eller uden staveplade, kan ligge reelle overgreb bag, eller det kan være den rene fantasi i den unges bevidsthed – sådan er det, det ved alle, der arbejder med mennesker på et psykologisk plan.

Når vi har med de sprogløse at gøre – som i M-huset og på Sølund, – må vi aldrig se bort fra, at vi har med svært handicappede og sårbare mennesker at gøre, mennesker, hvis udtalelser naturligvis skal behandles velovervejet og positivt analytisk og opstøttende.

Personalet skal have løbende mulighed for supervision af veluddannede psykologer med åbenhed og interesse for ACT (assisted communication technique) = støttet kommunikation.

Holdningsforarbejdning.

Jeg tror, at man har glemt at se i øjnene, at der af gode grunde vil være megen forståelig, men på længere sigt uacceptabel modstand fra en del af det personale, der ikke arbejder med staveplade og ikke ønsker, at der skal ændres i deres syn på de sprogløses identitet.

Som en, i øvrigt sød og omsorgsfuld medarbejder, sagde på en af de gamle afdelinger, efter at vi havde haft et par unge, kvikke mediefolk til at lave en video om Jørgen og Jytte: – "Hvis det, den film fortæller om Jørgen og Jytte, er rigtigt, kan jeg ikke bære, at jeg har været på deres afdeling, hvor vi anså dem for så svært psykisk udviklingshæmmede".

Det var en ærlig melding, og jeg forstår godt, at bl.a. denne udtalelse og det, den rummede, er en af årsagerne til personalets modstand imod stavepladekommunikationen.

Selv har jeg også haft svært ved at sluge de kameler, der var nødvendige at sluge undervejs.

Jeg havde, som tidligere beskrevet, fungeret som skolepsykolog på Vestergades Skole. Her havde jeg haft elever, som jeg ikke kunne få til at medvirke i testsituationen, og som derfor var svære at vurdere.

Da jeg så senere fik et længere kommunikationsforsøg med disse elever, f.eks. Mads og Mikkel, så viste det sig, at de var kvikke, men meget frustrerede "sprogløse".

Mikkels far, der kom fra Djursland, tog pligtskyldig med jævne mellemrum tog og bus for at besøge sin søn på Sølund.

En dag, da jeg efter et sådant besøg kørte ham til bussen og fortalte, at jeg skrev med Mikkel, og jeg syntes Mikkel var en dejlig og kvik fyr, der kunne give udtryk for sjove og spændende tanker og følelser, når blot han fik den nødvendige støtte, kom Mikkels far med interessante oplysninger og betragtninger. – Når Mikkel var hjemme på besøg ville han gerne "læse" avis. Men det, Mikkels far havde undret sig over, var, at Mikkel altid fandt dagens avis, selvom den lå nede i avisbunken. Han havde selv konkluderet, at Mikkel måtte have lært sig selv at læse. Men som han sagde, "Jeg sagde det til overlægen, (der ikke havde arbejdet med Mikkel over en længere periode) og han sagde, at det kunne ikke være rigtigt". Så Mikkels far havde tænkt – overlægen ved jo bedst og havde opgivet at tro, at Mikkel havde uopdagede evner.

Jeg klarede mig personligt, fordi jeg gik stille med dørene, og havde gode ledere på Sølund.

En dag mødte jeg Sølunds leder, Maurits Eijgendaal, der også med vemod fulgte slagets negative gang i relation til støttet kommunikation i Københavns Amt. Vi havde begge hørt en smuk radioudsendelse, hvor en mor havde skrevet med sin "sprogløse" datter, Lone, i mange år. Hun udtalte, at hun efter incestsagen havde mange skeptiske blikke på sig, f.eks. når hun købte tøj med datteren. Moren blev antaget af folk i butikken for at være en grum pædagog, der førte det stakkels handicappede menneskes hånd. Yderligere spændende var det, at en af de to radiomedarbejdere, der lavede udsendelsen, forsøgte at skrive med Lone, og det lykkedes – endda så der lå en naturlig bevisførelse i udsendelsen.

Lone skriver "Lola", og medarbejderen ved ikke hvem Lone taler om. Moren forklarer, at det er en søster, der er gift i Tyskland.

Disse veldokumenterede beviser fra "naturlige testsituationer" bliver der ikke talt om og slet ikke sat på forsiden af BT – deres energi er ikke sensationspræget og tilgodeser ikke mange menneskers enorme forargelsesfryd og vil dermed ikke motivere den mest pågående dagspresse.

Ny indsigt.

I denne sammenhæng vil en lille episode jeg oplevede en dag, da jeg spiste frokost med en af beboernes forældre, måske kunne uddybe stovepladeproblematikken i Danmark.

Jeg fortalte lidt om stovepladens muligheder. "Nej", den troede han ikke på, sagde han.

"Du har jo heller ikke oplevet den – du kunne jo besøge mig og se dens funktion", sagde jeg. "Jeg kan sku' da godt tro på noget, jeg ikke har set, f.eks. at New Zealand ligger, hvor det gør", sagde han. "Du lærer mig noget", sagde jeg, "vil det sige, at du har brug for en autoritet, der siger, det her er bare rigtigt?"

"Ja, selvfølgelig, jeg kan sku' da ikke undersøge alting selv".

Jeg havde lyttet og lært en masse i den frokostpause.

Reel kompetence.

I mange år var mit arbejde at undersøge, se og tro på, hvad jeg så og oplevede. Derfor måtte jeg altså også nu se, at der var mennesker, der var forståeligt afhængige af, at vi stovepladebrugere virkelig fik lødige autoriteter

SYNLIGGJORT som AUTORITETER,

jeg tænker her eksempelvis på Lones mor, radiomedarbejderen Lisbeth Jessen, der oplevede beviset med Lola, og på Maureen Pilvang, forfatteren af den fra side 21 veldokumenterede publikation nr.6 fra Københavns Amt, for ikke at tale om børnepsykiater Aksel Arnfred, Pia Bentsen og Jette Lundgaard, der har arbejdet seriøst med udadgående verbalsprogløse og støttet kommunikation i mange år.

Desuden har Frank Ulmer Jørgensen (psykolog) og Birger Perlt, som det fremgår af Maureen Pilvangs publikation, fordybet sig på en meget etisk forsvarlig måde i de "sprogløse" staveres problemer og muligheder.

Jeg sad på dette tidspunkt, som mange der arbejder med støttet kommunikation, med rigeligt i det daglige arbejde – det kræver hele opmærksomheden. Derfor er jeg i dag med mine få timer på

Sølund lykkelig over at have overskud til at synliggøre mine overvejelser og oplevelser i relation til de "sprogløse".

Støttet kommunikation (FC/ACT).

Det har gennem tiden været altafgørende for mit arbejde, at det har været i samspil med engagerede studerende.

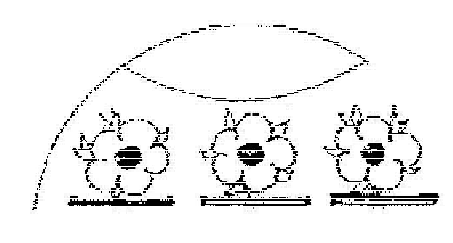
Jeg var praktikvejleder for Peter Sabroe Seminariet i Århus, (1981 - 1996), hvor jeg havde et nært og værdifuldt samarbejde med seminarielærerne omkring vore praktikanter.

I eftersommeren 1998 blev jeg til min glæde kontaktet af pædagogstuderende Lise Andersen, Århus, som på en institution i Tyskland havde oplevet STØTTET KOMMUNIKATION (ACT). Hun var nu i gang med at skrive en opgave om emnet. Lise besøgte mig i Ry og oplevede mine elever der.

Vi udvekslede litteratur og artikler, og Lise gjorde mig opmærksom på publikation nr.6, "SKJULT VIDEN – STAVEPLADER" (og/eller assisted communication technique (ACT)) i serien om kommunikation fra Inspektoratet for Social- og Sundhedsforvaltningen i Københavns Amt.

Publikationen, der er skrevet af Maureen Pilvang, er uhyre fyldestgørende og lodig.

Yderligere vil jeg varmt anbefale alle med interesse for emnet at læse publikationen og anskaffe den til deres institution.

Citater fra **MAUREEN PILVANGS** publikation nr. 6,

"SKJULT VIDEN – STAVEPLADER"

(og/eller assisted communication technique (ACT))

Forord ved socialinspektør René Aagaard: "Publikation nr. 6 "Skjult viden – staveplader" er en opgave, som er skrevet i forbindelse med speciallæreruddannelsen på Danmarks Lærerhøjskole i 1990.

Forfatteren – Maureen Pilvang – er lærer på Københavns Amts specialscole i Ballerup Centret og har beskæftiget sig med psykotiske/autistiske børn i mere end 20 år.

Med denne udgivelse gives et fornemt indblik – (og ikke mindst overblik!) for så vidt angår debatten om skjult viden og kommunikation via staveplader.

En stor og varm tak til Maureen Pilvang fra inspektoratet, fordi vi må udgive opgaven."

Side 34: "Socialinspektør René Aagaard opsummerer i forordet til bogen "Bedre sent end aldrig – kommunikationsmiljøet i M-Huset set udefra", at ideologien bag arbejdet med stavepladerne er:

1. Al kommunikation er vigtig!
2. Uden tillid ingen kommunikation!

Han fortsætter med at sige: "Den påbegyndte kommunikation kan (skal!) påvirke hele holdningen til og arbejdet omkring personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap. Deres retsstilling vil ligeledes skulle revurderes".

Side 54: **Kan staveriet bevises?**

Frank Ulmer Jørgensen (psykolog): "Vi står overfor et **fænomen**. Fænomenet viser sig at virke på udviklingshæmmedes dagligdag, de får det bedre, "ergo må vi støtte fænomenet". (Vi taler om en gruppe, der tidligere har haft selvskadende adfærd, de har været destruktive – nu er de mindre selvskadende og mindre destruktive).

"For det første er der det, at de peger på bogstaver, og de bliver støttet til det, og for det andet, at de begynder at nærme sig et udtryk, som ligner vores skrivning. Det gør, at det er **noget enestående** i forhold til den måde, man har tænkt på gruppen tidligere".

"Etisk er det helt uforsvarligt, hvis vi som forskere går ud og laver undersøgelser, kontrolundersøgelser, tester folk uden at få deres tilsagn – hvor mange af jer ville bryde sig om, hvis jeg en dag stillede i jeres hjem: "Nu har I bare at deltage i de og de eksperimenter!"

"Hver eneste gang vi prøver at lave kontrollforsøg går "de psykisk ud af balance" – **for mig er det etisk uforsvarligt som forsker ikke at modtage deres frasagn, uanset om det kommer mundtligt eller kropsligt**".

"Den dag de er villige til at gå ind i et kontrollforsøg – kan vi gøre det".

Side 55: **Frank Ulmer Jørgensen:**

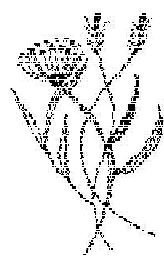
"Hvad med vores egne børn – skal vi vente med at acceptere deres kommunikation til de er fuldt voksne, og deres begrebsapparat er udviklet? Vi tolker vores børn hele tiden, vi giver dem støtte til at løse opgaverne, mens de er små, så de kan lære at læse. Skal vi lade være med at give dem støtte, fordi de skal løse opgaverne selvstændigt? Nej, det er et led i deres udvikling. Den eneste måde, de kan lære at løse opgaver er ved at give dem støtten".

"Det er samme problematik vi står i her – hvis vi vil gruppen noget, giver vi dem støtte til at komme videre i udviklingen".

Birger Perlt:

"Det er muligt at vores viden om udviklingshæmmede skal ændres. Det er et åbent spørgsmål om der ikke snarere er tale om en **kommunikationshæmning, der er psykisk og socialt betinget**, og som ligger som et lag ovenpå nogle meget specifikke fysiske funktionshæmninger".

"Det er en af de ting, det kunne være spændende at arbejde videre med og finde ud af".

Side 55-56: **Interview med Lise Lind, taget fra "De tøver ikke" i Press nr. 27/88.**

Lise Lind har været speciallærer i 20 år, og det var hende, der arbejdede med den første M-Hus beboer og fik overbevist pædagogerne på M-Huset om, at Helle kunne stave.

Helle ville kun skrive med sin lærer, Lise Lind, og ingen andre troede hende, når hun fortalte, at Helle kunne stave og læse. Alle troede, at Lise Lind førte Helles hånd.

Hvis ikke Lise Lind og Helle havde været så standhaftige og fortsat i årevis (fra 79-84) havde "staveriet" måske ikke bredt sig så hurtigt, som det har. Helle var den der "indførte" staveriet på M-Huset ved hjælp af sin lærer.

Lise Lind måtte overtale Helle til at bevise, hvad hun kunne, da Helle ellers ikke ville have haft nogen at kommunikere med som voksen.

M-Husets personale indrømmer, at de grinede af Lise Lind og syntes, at hun var "tosset", men Lise Lind vidste fra egne barndomsoplevelser, hvad det vil sige at blive betragtet som "dum", idet hun selv er født spastisk og selv kom sent i gang med at gå og tale.

"Jeg har mærket nedvurderingen på min egen rygmarv meget tidligt". "Det handler om at tage eleverne alvorligt – at have tid og tålmodighed".

Lise: "Jeg synes, man skulle holde fast i, at der er udviklingsmuligheder i ethvert barn – og jeg vil til enhver tid mene, at man bør lade en mulig tvivl komme barnet til gode".

Side 62: **Initiativet.**

"Skjult viden-afsløring" var på initiativ af lærere/pædagoger med henblik på bedre at forstå de mest særprægede børn i særfor sorgen. Det var ikke i første omgang børnene, der ville vise, hvad de indebar (de var sig det jo knap bevidst), det var de voksne, der ville vide, hvad de kunne bygge på undervisningsmæssigt.

Staverne er primært voksne, for deres vedkommende er det dem, der ønsker at meddele sig til omverdenen, nu da de har opdaget muligheden.

Side62: **Luria.**

Da skjult-viden-debatten var på sit højeste, tænkte man ikke i Luria-baner. Det gør man i dag, så både "staverne" og "videnskjulene" kan nu forklares/forsvares ud fra hans teori.

Ud fra Lurias teori må de "videnskjulende" samt de stavende åndssvage formodes at have et fuldt intakt impressivt ordforråd (i blok 2), d.v.s. at der ikke er noget galt med den indadgående del af hjernens funktion.

Side 64: Til slut vil jeg citere Arnfred: "Vi bør udbygge et undervisningstilbud, hvor der i personalegruppen findes en sådan indsigt, åbenhed og handlekraft, at eleverne føler sig forstået og respekteret og føler sig vejledt og tilskyndet på en måde, som de kan bruge".

"Erfaring med staveplader bør frem i lyset".

Med stor glæde læste jeg indholdet i ovenstående artikel af Judith Betak, bragt i Berlingske Tidende den 16. februar 1998.

"Kommunikation: Pædagogers fortsatte brug af de udskældte staveplader møder forståelse hos Landsforeningen LEV. Erfaringerne bør vurderes på ny, mener foreningen.

I Landsforeningen LEV er man glad for, at pædagogerne i Aktivitetscentret i Ishøj er fortsat med at benytte de omdiskuterede staveplader.

"Vi er kede af det forløb, som diskussionen om stavepladerne fik dengang. At der blev inddraget incestsager i sagen lukkede for at finde ud af de muligheder, som der måske var og måske ikke var med stavepladerne.

Og den undersøgelse, som blev gennemført i kølvandet på diskussionen, var langt fra videnskabelig," siger **direktør John Møller, Landsforeningen LEV**, som Landsforeningen Evnesvages Vel kalder sig i dag.

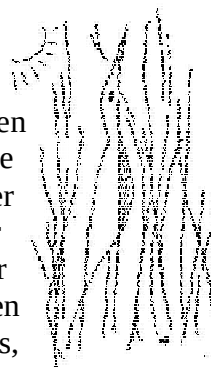
"Men det værste var, at undersøgelsen gjorde stovepladerne odiøse. Vi har hørt fra forældre, som har følt sig dårligt tilpas, når de i offentlighed har kommunikeret med stoveplade," oplyser John Møller.

Også lederen af Aktivitetscentret i Ishøj, **Jette Lundgaard**, kender holdningen, og derfor har pædagogerne på institutionen holdt lav profil med, at de fortsat benytter stovepladerne.

"Vi hilser med glæde, at pædagogerne fortsat bruger dem. Vi er nemlig flere med interesse i stovepladerne, der med jævne mellemrum er mødtes for at diskutere sagen, og vi har hørt om mange gode resultater. Dem er jeg sikker på, at Aktivitetscentret i Ishøj også har. Og det ville være en god ting, om institutionen nu kom frem med deres erfaringer, så vi kunne få afmystificeret sagen," siger John Møller."

Fremtiden

I december 1998 udtaler **Pia Bentsen** (tidligere M-huset): "Det er da underligt (men dejligt!!) at ingen stiller spørgsmål ved det pædagogiske kommunikations-arbejde der er i gang flere steder med de helt små multi-handicappede børn. Alle accepterer tilsyneladende at disse børn "forstår" og kan lære/vil lære andre former for kommunikation end den verbale, - det bliver spændende at se, om fremtiden for disse børn bliver lettere end for de voksne, der først blev "taget alvorligt" som en aktiv del af deres eget liv efter i mange år at ha' været idiot, åndssvag, sprogløs, m.v. m.v.!"

Vi ved:

"Vi alle har gjort "tingene" så godt som vi kunne ud fra vores forudsætninger ---".

Vi ved:

"Ting tager tid".

Alligevel tror jeg det er vigtigt, at vi funderer lidt over Pia Bentsens udtalelse.

Som Sølunds leder, Maurits Eijgendaal, så fint påpegede efter gennemlæsning af min beretning "Det er vigtigt vi ser beboerne på vores institution som

mennesker med handicap

og ikke som handicappede mennesker".

Præcis sprogbrug og præcise begreber er vigtige for en positiv udvikling af vores pædagogiske praksis.

Når vi for nemheds skyld, som tidligere omtalt, således i daglig tale bruger ordet "sprogløs", må vi være bevidste om, at vi i virkeligheden taler om

MENNESKER MED EN UDADGÅENDE VERBALSPROGLØSHED

---- et handicap vi så i fællesskab som ledelse, psykologer og pædagoger kan forsøge at finde relevante metoder til at afhjælpe. Her er det støttet kommunikation (FC/ACT) er en fin mulighed.

Efterskrift.

Imidlertid fik jeg igennem arbejdet med "Hvad Sølund lærte mig" personlig kontakt til Maureen Pilvang, hvilket det sidste årstid har resulteret i en rig udveksling af erfaringer og intellektuelle overvejelser i relation til FC.

I samme forbindelse kontaktede jeg Lasse Herbst, Pia Bentzen og Jette Lundgaard, alle tre har en alsidig teoretisk baggrund og praktisk kendskab til FC, da de har været støtter i relation til FC-brugere. Det viste sig, at de, som Maureen og jeg, ønskede at synliggøre og formidle egne og andres FC-erfaringer. På den baggrund var det helt naturligt at lave en interessegruppe, bl.a. med henblik på at formidle de metodiske erfaringer man har gjort i U.S.A. og Australien, der indbefatter en mulig aftagende og elimineret fysisk støtte. Det er derfor en stor glæde for mig her i maj 2000 at kunne afrunde "Hvad Sølund lærte mig" med en henvisning til vores adresser på internettet:

E-mail: fcgruppen@fc2000.dk

Hjemmeside: www.fc2000.dk

Kærligst

Grete Obel

Maj 2000

